

1) Jaké byly hlavní příčiny pádu komunistického režimu v Československu v roce 1989?

Byla to šťastná souhra řady okolností, které souvisely s mezinárodním i domácím vývojem. V druhé polovině osmdesátých let proběhly velké změny v Sovětském svazu v důsledku politiky perestrojky (přestavby) a glasnosti (otevřenosti), kterou vyhlásil po svém nástupu generální tajemník ÚV KSSS Michail Sergejevič Gorbačov. Moskva tak reagovala na hlubokou systémovou krizi, do které se Sovětský svaz dostal mimo jiné v důsledku velkých výdajů na zbrojení po nástupu Ronalda Reagana do funkce prezidenta USA. Koncem osmdesátých let nastaly v několika sovětských „satelitech“ (tak byly neoficiálně nazývané státy podléhající SSSR) také velké změny, které měly podobu dominového efektu. Zásadní změny byly patrné v Polsku, kde panovala dlouhodobá špatná hospodářská situace a vleklý konflikt vládnoucí garnitury se značnou částí společnosti po násilném potlačení Solidarity v prosinci 1981. Po jednáních u kulatého stolu mezi komunistickou mocí a částí opozice byly v červnu 1989 uspořádány částečně svobodné volby, v nichž drtivě zvítězila umírněná opozice. Postupná demontáž komunistického režimu začala na konci osmdesátých let také v Maďarsku. Na podzim 1989 hromadně utíkali východoněmečtí občané do západní části Německa. Jejich odchod se projevil i v Praze, kde se západoněmecké velvyslanectví stalo na několik týdnů místem azylu pro tisíce uprchlíků. Na počátku listopadu 1989 vyvrcholily východoněmecké velké demonstrace pádem Berlínské zdi, který se stal symbolem konce jedné epochy.

Také v Československu se komunistický režim dostal do dlouhodobé krize, třebaže ekonomické výsledky nebyly tak špatné jako v Polsku nebo Rumunsku. Ve srovnání se západními zeměmi však byla životní úroveň horší (např. v oblasti zásobování spotřebním zbožím) a postupně narůstala nespokojenost občanů. Na konci osmdesátých let byli ve vedení Komunistické strany Československa téměř výhradně lidé, kteří měli v minulosti podíl na zahájení a utužování tzv. normalizace, což bylo obnovení tvrdého sovětského modelu vládnutí po potlačení svobod pražského jara v roce 1968. Jedním ze skalních komunistů sovětské linie byl i Miloš Jakeš, jenž se dostal do funkce generálního tajemníka ÚV KSČ po rezignaci Gustáva Husáka. Reformní potenciál vládnoucí strany byl minimální. To byl jeden z důvodů, proč slábla podpora režimu dokonce i mezi částí členů KSČ. Svou nespokojenost naznačovaly rovněž satelitní politické strany. Ve druhé polovině osmdesátých let sílilo i opoziční hnutí, v němž se začala angažovat nová generace nezatížená traumatem srpna 1968. Vedle Charty 77 se na konci osmdesátých let objevily nové opoziční skupiny (České děti, Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti, Hnutí za občanskou svobodu, Demokratická iniciativa, Mírový klub Johna Lennona atd.), z nichž některé vznášely jednoznačné politické požadavky včetně zrušení vedoucí úlohy KSČ a zavedení svobodných voleb. Dne 10. prosince 1987 se na Staroměstském náměstí v Praze uskutečnila po osmnácti letech protirežimní demonstrace. Do listopadu 1989 proběhla řada demonstrací dalších, nejvýznamnější byly svíčková demonstrace věřících v Bratislavě na Velký pátek roku 1988 a dvě pražské demonstrace (21. srpna 1988 a v lednu 1989 během Palachova týdne). Většina z nich byla násilně potlačena. Velkou akceleraci společnosti vyvolala kampaň za propuštění Václava Havla a dalších disidentů zadržovaných v lednu 1989 a petice Několik vět, kterou do listopadu 1989 podepsalo okolo 40 000 osob. Symbolické bylo také svatořečení Anežky České v Římě krátce před 17. listopadem, jehož se zúčastnilo několik tisíc poutníků z Československa. Vývoj zásadně ovlivnila skutečnost, že od prosince 1988 již nebylo rušené vysílání Rádia Svobodná Evropa, které bylo jedním z důležitých zdrojů alternativních informací (kromě dalších zahraničních stanic – Hlas Ameriky, Volá Londýn...).

2) Co byla sametová revoluce a jak probíhala?

Sametová revoluce je označení pro historické období mezi 17. listopadem až 31. prosincem 1989 (případně až do června 1990),

kdy se postupně, pod tlakem revoltující části společnosti, zhroutil komunistický režim. Změny nastaly také v důsledku jednání dvou hlavních protitotalitních hnutí (Občanské fórum a Veřejnost proti násilí), které vznikly 19. listopadu 1989 v Praze a Bratislavě, s tehdejšími vládními a stranickými představiteli, proto se někdy hovoří o tzv. vyjednaném přechodu k demokracii. Na jednáních se podílela i část bývalých komunistických elit, což mělo negativní důsledky – např. i po listopadovém převratu mohla (a může) dál působit komunistická strana (to řada kritiků zpětně považuje za zásadní chybu), nebyli potrestáni komunističtí zločinci (či jen minimálně, spíše symbolicky). Vzhledem k nenásilnému charakteru změn se pro tyto události živilo označení sametová revoluce, které použili poprvé západní novináři.

Zásadní roli sehrály vládní a zastupitelské instituce, které postupně získaly nezávislé postavení. Významná byla i úloha stávkujících studentů a divadelníků, kteří se zasloužili mimo jiné o rozšíření revoluční vlny na venkov. Ve všech větších městech se postupně konala řada demonstrací. Největší proběhly na Letenské pláni v Praze ve dnech 25. a 26. listopadu 1989, organizovalo je Občanské fórum. Dne 27. listopadu 1989 se konala dvouhodinová generální stávka s masivní účastí obyvatelstva. Většina představitelů KSČ postupně odstoupila ze svých funkcí a komunistická strana v Československu ztratila ústavně zaručenou vedoucí úlohu ve společnosti. Dne 4. prosince 1989 se poprvé otevřely všem zájemcům státní hranice do Rakouska a Spolkové republiky Německa.

Dne 10. prosince 1989 prezident Gustáv Husák jmenoval tzv. vládu národního porozumění, ve které již neměli komunisté většinu, a následně oznámil svoji demisi. Dne 29. prosince 1989 byl zvolen Federálním shromážděním novým prezidentem Václav Havel. O šest měsíců později zvítězily v prvních svobodných volbách Občanské fórum a Veřejnost proti násilí; tyto strany se časem začaly štěpit na různé politické strany a hnutí. Velmi záhy začalo růst napětí mezi oběma částmi federace, které nakonec vedlo k rozpadu Československa v roce 1992.

3) Poslední záběry filmu jsou z Národní třídy v Praze ze 17. listopadu 1989. K čemu tam došlo?

Zásah na Národní třídě v Praze 17. listopadu se v několika ohledech lišil od předchozích zásahů proti účastníkům pouličních demonstrací. Jednalo se především o akci, která původně začala jako oficiální a povolená studentská manifestace, byť se na jejím pořádání podíleli představitelé neoficiálního studentského hnutí. Průvod konaný k 50. výročí uzavření českých vysokých škol nacisty 17. listopadu 1939 měl podle schváleného programu skončit na Vyšehradě. Zde se ale většina účastníků nerozešla, a naopak se vydala okolo 18. hodiny do centra Prahy. První střety s bezpečnostními jednotkami nastaly ve Vyšehradské ulici u botanické zahrady.

Průvod poté vyrazil po nábřeží k Národní třídě, kde byla proti pokojným a neozbrojeným demonstrantům použita nová strategie. Příslušníci zásahových jednotek postupně uzavřeli ulice v okolí Perštýna, přehradili ulice Mikulandskou a Voršilskou a blokovali most 1. máje u Národního divadla. Pak začali stlačovat do malého prostoru zbylé demonstranty, kteří neodešli pryč. Lidé se ocitli v pasti, z níž téměř nebylo úniku. Zásahové jednotky začaly ze všech stran brutálně mlátit bezbranné lidi. Ve stísněném prostoru vypukla panika a lidé se tlačili přes sebe, aby se dostali pryč. Postupně byl okolo 21. hodiny dav rozehánán, ale příslušníci ozbrojených a bezpečnostních složek brutálně zasahovali na různých místech v centru Prahy až do půlnoci.

4) Ve filmu se objevují záběry násilí proti demonstrantům ze strany zasahujících jednotek. Bylo násilí na civilistech běžné?

Na zásahu proti přibližně 1500 účastníkům průvodu 17. listopadu 1989 na Národní třídě se podílelo okolo 1600 příslušníků bezpečnostního aparátu. Byli to především příslušníci Pohotovostního pluku Veřejné bezpečnosti ČSR, kteří byli ozbrojeni plexisklovými ochrannými štíty, bílými přilbami, obuškami a kasami. Nasazování byli i při předchozích protirežimních demonstracích v Praze. Prosluli brutálními zásahy zejména během demonstrací 28. října 1988 či v průběhu Palachova týdne v lednu 1989. Nasazována byla také těžká technika, včetně transportérů s radlicemi a stříkacích vozů, které měl Pohotovostní pluk k dispozici (17. listopadu 1989 byly nasazeny dva transportéry v Mikulandské ulici).

Vedle frekventantů Pohotovostního pluku VB ČSR, kteří byli k zásahům proti demonstrantům speciálně vycvičeni, zasahovali při pouličních demonstracích pravidelně také příslušníci Lidových milicí a příslušníci Státní bezpečnosti v civilu, někteří z nich ovšem také jednali velmi brutálně. Dne 17. listopadu 1989 bylo proti demonstrantům nasazeno i 30 příslušníků útvaru

zvláštního určení správy vojsk ministerstva vnitra (OZU), kteří byli kvůli své pokrývce hlavy lidově nazýváni „červené baretý“, ačkoliv se nejednalo o příslušníky Československé lidové armády. Byli vycvičeni pro nasazení proti teroristům, únoscům letadel a zvláště nebezpečným zločincům. Dne 17. listopadu 1989 byli příslušníci OZU poprvé vyčleněni jako součást pořádkových jednotek SNB a poprvé byli oblečeni do výcvikové uniformy (maskáče a červené baretý). Nasazení byli v tříčlenných skupinách společně s 10 příslušníky StB, kteří měli za úkol vytipovat představitele opozičních skupin, aby mohli být následně zadrženi. Při zásahu používali příslušníci OZU služební obušky, bolestivé kopy a údery rukou.

Několik dnů kolovala fáma, že na Národní třídě zemřel student Martin Šmíd (rolí údajné mrtvoly sehrál příslušník StB Ludvík Zifčák, který byl tajně nasazen do studentského prostředí). Podle výsledků šetření nezávislé lékařské komise bylo během zásahu zraněno celkem 568 lidí, z toho řada těžce. Někteří si nesli následky na celý život. V souvislosti se zásahem na Národní třídě bylo odsouzeno 28 osob, většina k podmíněným trestům

5) Byla vojenská služba v ČSSR povinná? Bylo možné získat nějakou výjimku?

Základní vojenská služba byla před listopadem 1989 povinná pro všechny odvedené mladé muže ve vymezené věkové skupině. Vojenská služba začínala úředním odvodem, tedy ověřením zdravotní způsobilosti k jejímu výkonu. Až po odvodu získával mladý muž status brance. Základní vojenská služba trvala v té době dva roky (24 měsíců). Branci mohli ze sociálních důvodů (např. otcové minimálně dvou dětí) požádat o vykonání náhradní vojenské služby, která byla pouze pětiměsíční. Stejnou možnost měli vybraní zaměstnanci pracující například u železnice, vojenských podniků, zaměstnanci pracující v dolech nebo v hutích. Několik tisíc mužů bylo pro nenastoupení vojenské služby odsouzeno, část z nich byli odpírači z náboženských nebo politických důvodů. Největší skupinou byli věřící z náboženské společnosti Svědkové Jehovovi. Mnoho mladých mužů se snažilo vyhnout povinné základní vojenské službě získáním tzv. modré knížky, tedy osvědčení o zdravotní nezpůsobilosti. Řada z nich z toho důvodu simulovala různé nemoci nebo podplácela lékaře, aby toto osvědčení získala.

Možnost vykonávat náhradní civilní službu pro brance, kteří nechtěli nastoupit základní vojenskou službu z důvodů svědomí nebo náboženského přesvědčení, před listopadem 1989 neexistovala. O její zavedení se od dubna 1988 snažilo opozičně orientované Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti. Tento požadavek se ale podařilo realizovat až po pádu komunistického režimu. Náhradní vojenskou službu vykonávali tzv. „civilkáři“ nejčastěji v sociálních službách nebo v nemocnicích. Základní vojenská služba existovala až do roku 2004, kdy byla zrušena a Armáda České republiky byla transformována na profesionální armádu.

Výkon základní vojenské služby před listopadem 1989 provázela často šikana a špatné životní podmínky. Jen mezi lety 1964 až 1989 nepřežilo službu v Československé lidové armádě celkem 3 843 mužů. Celkový počet mrtvých za celé období komunistického režimu byl ještě daleko vyšší. Vojáci umírali nikoliv ve válce, ale během běžného cvičení, při cvičných střelbách, dopravních nehodách atd. Někteří také spáchali sebevraždu, zejména kvůli zmíněné šikaně. Zatímco v první republice měla armáda ve společnosti velkou prestiž, v období komunismu tomu bylo naopak.

6) Proč byli budoucí vojáci při odvodu dotazováni, zda mají nějaké příbuzné v zahraničí?

Vyplňování různých kádrových dotazníků s podobnými otázkami bylo v období komunistického režimu běžnou praxí nejen při nástupu základní vojenské služby, ale i při jiných příležitostech, třeba nástupu do zaměstnání. Komunistický režim rozdělával obyvatelstvo do různých skupin podle jejich třídního původu, postojů v únoru 1948 či v období pražského jara a během srpnové okupace 1968. Za příbuzné v zahraničí dostávali posuzovaní negativní body – byli kvůli nim předem považováni za „nespolehlivé“ a nesměli vykonávat některá povolání (kde se pracovalo s utajovanými skutečnostmi). U vojáků znamenali příbuzní v západních zemích z pohledu komunistického režimu riziko špionáže či prozrazení vojenského tajemství nepříteli. V armádě působila vojenská kontrarozvědka, která byla od roku 1952 součástí Státní bezpečnosti. Její příslušníci byli často primitivně podezíraví, jejich vykonstruovaná obviňování z vyzvědačství byla až paranoidní.

7) Některé záběry z filmu se natáčely na koncertech nebo festivalech. Jak vypadala hudební scéna v tehdejší Československu? Mohli lidé poslouchat i zahraniční kapely?

V druhé polovině osmdesátých let už existovaly velké hudební festivaly, kde vystupovaly skupiny různých žánrů. V předchozích letech se komunistický režim snažil především rockovou hudbu usměrňovat, potlačovat nebo dokonce kriminalizovat (underground, punk či metal), ale právě v osmdesátých letech se začaly poměry v této oblasti uvolňovat. Festivalů nebylo mnoho, ale lidé byli rádi alespoň za ty existující (povolené) – to je vidět např. z tehdejší velké návštěvnosti folkového, country a trampského festivalu Porta, pořádaného tehdy v Plzni.

Aby mohla nějaká skupina v ČSSR veřejně vystupovat, musela úspěšně projít tzv. „přehrávkami“, v níž ji posuzovali úředníci a funkcionáři SSM – jakoby z hlediska kulturní úrovně, fakticky z pohledu politické spolehlivosti. Kdo u „přehrávek“ neprošel, neměl oprávnění veřejně vystupovat. Byla rovněž posuzovaná ideologická nezávadnost textů písní určených k veřejné produkci. Vydávání oficiálních hudebních nahrávek směřovalo pouze několik státních nahrávacích společností (Supraphon, Panton a Opus), které vydávaly v licencích desky pouze několika vybraným zahraničním skupinám. Neoficiální hudební nahrávky se dostávaly k lidem různými cestami: zahraniční hudba prostřednictvím příbuzných, kteří trvale žili nebo pracovali v zahraničí, nebo tajně šířenými amatérskými nahrávkami ze zahraničních rozhlasových či televizních stanic, domácí produkce záznamy ilegálních koncertů nepovolených domácích hudebníků a skupin. Nahrávky (na magnetofonových deskách, později na kazetách) pak kolovaly mezi fanoušky. Některé zahraniční desky byly dostupné v polském či maďarském kulturním středisku v Praze. Existovaly také burzy desek, z nichž některé se konaly tajně. Na propagaci alternativní kultury se podílela Jazzová sekce (která se nezabývala pouze jazzem), její představitelé byli v roce 1986 zatčeni a odsouzeni ve vykonstruovaném procesu.

Do Československa nejezdili téměř žádní kvalitní zahraniční umělci. Velkou výjimkou byl například koncert skupiny Depeche Mode pořádaný 11. března 1988 v pražské Sportovní hale. Mladí lidé jezdili na koncerty do Maďarska a Polska, kde byly poměry v kulturní sféře volnější.

8) Ve filmu se jako silné téma objevuje ochrana přírody. Existovala v tehdejší Československu nějaká ekologická hnutí?

Ochrana přírody byla jednou z oblastí, kde se už před listopadem 1989 sdružovali svobodomyšlní lidé. Relativně uvolněné poměry panovaly i v oficiálních ochranných a ekologických organizacích. Mezi nejznámější patřil TIS – Svaz pro ochranu přírody a krajiny, jehož kořeny sahají až do padesátých let. V polovině sedmdesátých let vzniklo Hnutí Brontosaurus, které působil v rámci tehdejšího Socialistického svazu mládeže (SSM). V roce 1979 vznikly Český svaz ochránců přírody a Ekologická sekce při Biologické společnosti ČSAV.

Kritika devastace přírody se postupně stala i jedním z důležitých opozičních témat. V roce 1987 se v rámci Charty 77 ustavila dokonce Nezávislá ekologická skupina (nazývaná také Ekologická společnost), jejímž nejznámějším představitelem se stal Ivan Dejmal. Spolupracovala se západoněmeckými Zelenými, kde podporoval opoziční hnutí v sovětském bloku československý exulant a europoslanec Milan Horáček. Ekologickým tématům se věnovaly na konci osmdesátých let i další nezávislé iniciativy: České děti, Nezávislé mírové sdružení – Iniciativa za demilitarizaci společnosti, Pražské matky, Severomoravský ekologický klub, Zelený klub v Litoměřicích, Děti Země a Hnutí DUHA. Pořádaly různé petiční akce a demonstrace, například za zachování parku Stromovka. V prosinci 1989 byla v Praze založena Strana zelených, která však získala větší ohlas až v pozdějším období, kdy také uspěla ve volbách.

O významu otázky životního prostředí před listopadem 1989 svědčí to, že se jeho špatný stav (dlouhodobá smogová situace) stal důvodem protirežimních demonstrací v Teplicích. Konaly se od 11. do 13. listopadu 1989, účastnilo se jich přes tisíc lidí a zasahovaly proti nim jednotky Veřejné bezpečnosti. Upozorňování na problémy v otázkách životního prostředí bylo v socialistickém Československu potlačováno, oficiálně se žádná taková sdělení k lidem nedostávala (vše bylo totiž jakoby v pořádku a mluvilo se jen o rozvíjení socialistického průmyslu a blahobytu).

9) Někteří lidé ve filmu si nejsou jistí, zda budou jejich odpovědi opravdu odvysílány. Proč?

Lidé byli před listopadem 1989 vychováni v rodinách k tomu, aby z obav před možným postihem neříkali na veřejnosti otevřeně svoje názory. Věděli také o cenzuře v oficiálních komunistických sdělovacích prostředcích, jež sloužily výhradně vládnoucí straně. Proto při zmíněném natáčení oprávněně vyjadřovali přesvědčení, že svobodně vyslovené názory nebudou odvysílány.

10) Některé odpovědi byly velmi otevřené. Myslíte, že by si stejnou otevřenost při odpovědích mohli lidé dovolit např. v roce 1969?

Situace se v roce 1969 velmi rychle měnila. Zatímco ještě v lednu 1969 vyvolalo sebeupálení Jana Palacha velké ohlasy a diskuse ve společnosti, o několik měsíců později, kdy již stál v čele KSČ Gustáv Husák, byla situace velmi odlišná.

Zásadním přelomem byly brutálně potlačené pouliční demonstrace konané v 25 československých městech při příležitosti prvního výročí srpnové okupace. V ulicích zasahovali příslušníci bezpečnostního aparátu, Lidových milicí a Československé lidové armády. Celkem pět osob bylo zastřeleno, stovky byly zraněny a tisíce různým způsobem postiženy. Radikální postup byl umožněn i změněným postojem někdejších populárních představitelů pražského jara (Ludvík Svoboda, Alexander Dubček a Oldřich Černík), kteří se podepsali pod tzv. pendrekové zákony, zpříšňující postihy demonstrantů. Zásadně se proměnily rovněž sdělovací prostředky – v období pražského jara byly symbolem svobodné změny, zatímco v tomto období se postupně změnilo v hlasatele komunistické ideologie a sovětských okupantů. Za otevřené a kritické výroky vůči režimu hrozily koncem roku 1969 stejné postihy jako před listopadem 1989.

Odpovědi vypracoval:

Petr Blažek, historik

Odkazy:

Cesta k listopadu 1989 (webový projekt ÚSTR)

<http://www.ustrcr.cz/cs/cesta-k-listopadu-1989>

DEMÁS – Centrum pro studium demokracie a kultury

<http://www.demas.cz/>

Demokratická revoluce 1989 (webový projekt ÚSD AV ČR)

<http://www.89.usd.cas.cz/>

Jan Palach (multimediální projekt Univerzity Karlovy)

<http://www.janpalach.cz/>

Jeden svět na školách (audiovizuální vzdělávací portál)

<https://www.jsns.cz/>

Totalita.cz (webový portál o dějinách komunistického režimu v Československu)

<http://www.totalita.cz/>

Události roku 1989 (webový projekt ÚSTR)

<http://www.ustrcr.cz/cs/cesta-k-listopadu-1989>

Doporučená literatura:

- BLAŽEK, Petr (ed.): A nepozdvihne meč....: Odpírání vojenské služby v Československu 1948–1989. Academia, Praha 2008.
- BLAŽEK, Petr (ed.): Odpor a opozice proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989. Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Dokořán, Praha 2005.
- BLAŽEK, Petr – PAŽOUT, Jaroslav (eds.): Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, Praha 2013.
- OTÁHAL, Milan: Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., Praha 2011.
- VANĚK, Miroslav: Byl to jenom Rock 'n' roll?: Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989. Academia, Praha 2010.
- VANĚK, Miroslav. Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968–1989. Maxdorf, Praha 1996.
- VANĚK, Miroslav a kol.: Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu. Votobia – Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, Praha 2002.
- ŽÁČEK, Pavel: Vypovídat pravdu a nic nezamlčet 1. Protokoly parlamentní vyšetřovací komise pro objasnění událostí 17. listopadu 1989. ÚSTR, Praha 2013.
- ŽÁČEK, Pavel: Vypovídat pravdu a nic nezamlčet 2. Protokoly parlamentní vyšetřovací komise pro objasnění událostí 17. listopadu 1989. CEVRO – Liberálně-konzervativní akademie, o. s., Praha 2013.